

Атқан оғы жоғалмас. Атадан жалғыз туған- ның Атқан оғы табылмас. Жетпіс мың жұлдыз туўса да Айдай жақты бола ал- мас. Елиў жылда ел жаңа. Қырк жалда қазан жаңа. Бир күн дузын ишкенге, Қырк күн сәлем бер.	Жети журттың ғамын жер. Бир атасы бий болған, Бир басының ғамын жер. Бир көрген биліс, Еки көрген таныс. Үшіншиде аттан түсип қол алыс. Калада мың киси бар, Ким менен кимнің иси бар? Жети баслы жыланнан қоркпа, Еки жүзлі адамнан қорқ [4].
--	---

Таллаў жасап отырсақ, халық педагогикасында ерте дәуірлерден-ақ жаслардың логикалық ойлаушылығын, ақыл түсинигин, тапқырлығын

арттырыў мақсетинде жумбақ-есаптардың көплегі дөретилгенлигин, әсиресе тәбият кубылысларын, хайўанатлар тиришилигин, адамлар турмысын, өсимликлер дүньясын, күнделикли услап туғылыўшы буйымлар жөнинде шексиз жумбақ-есаптар бар екенлигин байқаймыз [5].

Булардың барлығы ҳәзирги дәуірдеги ойын усылларындағы балалардың ойлау операцияларын жетилистириў илажларының түп төркини, келип шығыўы халық педагогикасында ерте дәуірлерден-ақ қәлиплескенлигин көрсетеди. Тәрбияның қайсы түри болмасын, халық педагогикасы дәстүрлерине байланыслылығын, ҳәзирги ойындар бурынғы жумбақ-есаптар усылының раўажланған түри екенлигине жуўмақ жасағымыз келеди. Балалардың логикалық ойлаушылығын жетилистириўде олардың хызметі әҳмийетли-деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Алеўов Ү., Бекимбетова А. Халқ педагогикасында ешларға ақлий тарбия бериш аңғаналари. –Нукус: «Қарақалпақстан», 2018, 104-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. № 100 том. Балалар сөз өнери хәм ойындары. 480-481, 510-511 бетлер. –Нөкис: «Илим», 2015.
3. Алеўов Ү. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. –Нөкис: «Билим», 1993, 503-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. № 88 том. Нақыл-мақаллар. –Нөкис: «Илим» 2015, 480-481-б.
5. Алеўов Ө., Абдижалилова З. Халық педагогикасындағы балалардың ойлаушылығын жетилистириў усыллары. ҚМУ-2005, 91-92-б.
6. Алеўов Ү., Абдуллаева Б. Ақыл тәрбиясын бериўде балалар ойынының әҳмийети. // “Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы”. - Нөкис: “Билим” 1995, 48-б.
7. Бекимбетова А. Халқнинг ешларға ақлий тарбия бериш аңғаналари узликсиз таълим тизимида. -Т.: “Истиқлол”, 2009, 40-б.
8. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебиятының тарийхый очерки.-Н.: “Қарақалпақстан”, 1974, 232-б.

РЕЗЮМЕ

Мақалада қарақалпақ халқининг қадам даврлардан буён бизгача етиб келген балалар уйинлари ҳақида гап боради, ушбу уйинлар орқали уларға ҳаёт дарслари берилген. Шунингдек ушбу уйинлар туфайли уйин иштирокчиларининг ақлий фаолияти мукамаллашиб онги шаклланиб, санашни ўрганиши билан ҳисоб-китоб қилишни хәм ўрганиши асослаб берилген. Мақалада ушбу уйинларнинг кичик ёшдаги балалар билимларини такомиллаштиришдаги аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению детских игр каракалпаков, которые дошли до наших дней и служат для обучения и накопления опыта и навыков, необходимых в повседневной жизни. Ценность игр заключается в том, что они способствуют воспитанию и развитию учащихся. Игра является одним из средств формирования психологических образований - мышления, внимания, памяти. В статье подчёркивается важность национальных игр как фактора, который помогает развитию способностей, обогащает знания, расширяет кругозор и способствует активным действиям детей.

SUMMARY

The article is devoted to the study of children's games of the Karakalpaks that have reached to this day and serve to educate and accumulate the experience and skills necessary in everyday life. The value of games is that they contribute to the education and development of students. The game is one of the means of forming psychological formations - thinking, attention, memory. The article emphasizes the importance of national games as a factor that helps to the development of abilities, enriches knowledge, broadens the horizon and promotes children's activities.

АБУ РАЙХАН БЕРУНИЙДИҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЛАРЫНДА БИЛИҮДИҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЭЛЕРИ ҲАҚЫНДА

З.Есназарова –үлкен оқытыўшы

З.Тилеўмуратова –ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Ж.К.Рзаева - ассистент оқытыўшы

Мухаммад-аль-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: билиш, сезги воситасида билиш, дедукция, тарих, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология.

Ключевые слова: знать, познание через чувства и эмоции, дедукция, история, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология.

Key words: to know, learning through feelings and emotions, deduction, history, geography, philology, astronomy, mathematics, geodesy, mineralogy, pharmacology, geology.

Әсирлер даўамында Өзбекстан аймағы адамзаттың мәдениет хәм илимий байлығын бирлестирген дүнья цивилизация бесиги болған. Бул өнімдар жерлер жәхән илимининг мәдениетининг раўажланыўына үлес қосқан аль-Хорезмий, аль-Беруний, Абу Али Ибн Сино, Мирзо Улугбек хәм басқа алымлардың туўылған жери. Абу Райхан Мухаммад Ибн Ахмад Беруний (973-1048), уллы алым-энциклопедист, ойшыл хәм гуманист Қыятта Хорезмнің ески пайтахтында туўылған хәм жасаған. Ол 16 жасларында-ақ экваторға эклиптика ийилиўининг тегислигин үлкен дәлиллеклер менен анықлады. Беруний Орайлық Азияда бириншилерден

болып жер глобусын жасады. 1000-жылы Беруний «Өткен әуладлардың естеликери» атлы үлкен шығарма жазады. Бул оны пүткіл Орта әсирлик Шығысқа танытады. 1010- жылы Абу-аль- Аббас Мамун Ибнның сарайында үлкен лаўазымды ийелейди [3:58].

Берунийди Орта әсир Шығыста илимнің раўажланыўының ҳақыйқый жетискенлиги деп атаўға болады. Себеби, пүткіл дүньядағы тәбийий илимлер тарийхшылар «ХІ әсирди Беруний әсири» деп атаған. Хорезмнен уллы алым тарийх, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология хәм басқа илимлер бойынша 150

ден артық фундаменталлык шығармалардың авторы. Ол алым тәбияттанушы болып, сан түсиниклери, куб теңлемелер теориясы, сфералык тригонометрия, кувастырылған тригонометриялык таблицаларды кеңейтүүге өзинин үлесин коскан. Беруний илим тарийхында жердин жер бетин хәм жер бетиндеги геодезияны өлшеу бойынша жана илимий бағдардың тийкарын салыушы сыпатында белгили болды [2].

Минералогия саласында биринши рет өз кұрылмасы жәрдемінде катты затлар менен сұйыклықлардың айырлык дәрежесин өлшеди хәм усы тийкарда минераллардың классификациясын усынды, олардың келип шығуы теориясы менен парагенетикалык мағлұматларды ислеп шықты.

Берунийдің философиялык жақтан пикирлери бойынша алып қарайтуғын болсақ биз төмендеги пикирлерге итибар беремиз. Беруний логикаға байланыслы шығармалар жазбаған, бирақ ол нызам қағыйдалардан, сыпатлау усылларынан илимий әмелий искерлигинде кең қолланған. Берунийдің уллы хызметлеринен бири - тәбият хәм жәмийетти билиудин илимий методдын ислеп шыққанлығы үлкен әхмийетке ийе.

Беруний илимий методтың тийкаргы принциплерин «Өткен әуладлардың естеликлери» шығармасында көрсетип өткен. Бул төмендегилерден ибарат:

- ақылды бийкаршы пикирлерден тазалау;
- тәжирийбеге тийкарланыу;
- билиуди, дәслепп, предметти шөлкемлестиреуши элементлерден баслау;
- сезиулик билиуге тийкарланған дедукциядан пайдаланыу;

-логикалык пикирлеу, анализлеу хәм улымаластырыу;

- бақлау, салыстыруу, бөлистриу аркалы шынлыкты анықлау;
- белгили нәрседен белгисиз болғанына, жақынлығынан узақланыуына қарап пикир жүргизиу;
- узақ өтмишти билиу ушын предметтин, кубылыстын тарийхын хәм ол хаққында басқалардың берген мағлұматларын үйрениуди алып қараған.

Анализлеп қарағанымызда. Беруний бабамыз. Р. Декарт хәм Ф. Бэконлардан бұрын илимий билиудин методынның зәрүр екенлигин атап көрсеткен хәм оның тийкаргы қағыйдаларын ислеп шыққан. Берунийдин усы пикирлери батыс философларының пикирине қарағанда кеңлиги менен ажыралып турады [4].

Жер бетинде ғалаба өзгерис идеясын Беруний «Минералогия» мийнетинде қойды. «Турақлы түрде қалатуғын хеш нәрсе жок. Буннан тысқары, пүткил дүнья бул процесске бойсынады»- деп жазған ол өз мийнетинде [1:73].

Билиудин әхмийети, қәлиплесиу хәм рауажланыу нызамлылықлары, өзгешеликлерин үйрениу философия тарийхында әхмийетли орын ийелеп келмекте. Инсан өз билими себеппи болмыс, тәбият, жәмийетти өзгерттиреді. Сол себеппи билиу мәселесине уллы ойшыллар, философлар үлкен дыққат аударып келген.

Берунийдин илимий мийрасларын үйрениу соны көрсетеди, Беруний уллы ойшыл ретинде инсан билиу машқаласына үлкен дыққат қаратады. Ол өзинин тәбийий-илимий изертлеулері менен бир қатарда билиу усыллары хәм жоллары мәселелери, хақыйқатлыққа ерисиу, илимий метод машқалаларына үлкен дыққат аударады.

Берунийдин пикири бойынша билиудин тийкары, дүнья хаққында бизиң билимлеримиздин дереги бизге сезиу органларымыз аркалы берилген сезимлик билиулер болып есапланады. Егер де сезиу органларымыз болмағанында, бизиң дүнья хаққында билимлеримиз болмаған болар еди. Мысалы, егер көз болмағанда, адам рең хаққында көзқарасқа ийе болмас еди. «Егер туума соқыр адам, басқалардан көриу хаққында еситпе-

генде, өзи реңлерди айырып билетуғын бесинши сезим бар екенлигин билмеген болар еди» [5:95].

Беруний адамның сезиу органлары хайуанлардыкине уқсайтуғынлығын айтады. Беруний хәр бир сезиудин түрин сүүретлейди, олар бойынша хайуанлар сыртқы орталықта бағдарлана алады. Беруний ең ақырында сондай жуумаққа келеди: «Бул сезимлер аркалы хайуанлар өмиринде тәртип хәм турақлы қайта тиклениу белгиленеди».

Адамның сезиу органлары усы мақсетлерге, яғный ең алды менен адамнан тысқарыда жайласқан информацияны беріуге хызмет етиуи керек. «Хәр бир сезим белгили бир «титиркендириуши»ге жууап беріуи керек». Беруний бул титиркендириушилер материаллык екенлигине гүман етпейди, себеби булар сезимлерди пайда етеди.

«Көриудин титиркендириушиси нур болып есапланады, ол хауа аркалы денелердин реңлерин, сондай-ақ формалары хәм сыртқы көринислерин алып өтеди, олардың жәрдемінде (предметлердин) саны билинеди. Еситиудин титиркендириушиси сеслер болады, ал оған ол хауа аркалы жетип келеди.

Ийис сезиудин титиркендириушиси ийислер, оны хауа мурынға алып келеди, ийислер ийис шығарып турған предметтен суудан пуудың ажралып шыққаны хәм оның бөлешелери хауа менен араласқаны сыяқлы ажралып шығады.

Дәм билиу сезиминин титиркендириушиси ауқаттың хәр қыйлы дәми болып есапланады. Оны ауқат жеушиге сезиу органлары болған тил, таңдайға сұйықлык алып келеди.

Бесинши сезим, барлык денени қамтыушы терилик сезиу, ол денениң хәмме ағзаларына тән хәм айырым органға ийе емес.

Денениң сыртқы қатламы ең биринши болып сыпатлы өзгешеликлерди қабыл етеди, олар терилик сезимнин титиркендириушиси болып есапланады хәм сонлықтан бул сезим хәммесинен бұрын тек териге тән...» [1:8-9].

Солай етип, сезимлер өзлеринин тийкарында денелик, материаллык дүньяға ийе хәм олардың хәр қайсысы материаллык хақыйқатлықтың қандай да бир тәрәпин қамтыйды. «Сезимлер өзинин титиркендириушилері тәрәпинен оятылады.» Бул жерде Беруний материалистлик көзқарасларын айтады.

Адамның хайуаннан паркы сонда, адам санаға ийе. Беруний сана адамға қудай тәрәпинен берилген илахий сауға деп есаплайды. Егер еситиу хәм көриу ойлау процессинде ең әхмийетлиси болса, ал қалған сезимлерде санаға байланыслы басқа сезимлерде өзгериске ушырайды. «Басқа сезимлер хаққында айтатуғын болсақ, олар сезимге қарағанда денеге сай келеди хәм олар адамзатлык тәбиятқа қарағанда, хайуанлык тәбиятқа ийе. Бирақ, егер адам олардан пикирлеу хәм ой жуумағы жәрдемінде пайдаланса, онда ол бул сезимлер аркалы қабыл етилген затларды изертлеуде шынларға жетиседи.» [1:10].

Солай етип, сезимлик билимлер сана ушын материал болып хызмет қылады, ал ол өз гезегинде, билиудин күшли куралы ретинде хызмет қылады, себеби ол бизди қоршаған сезимлик дүньяның уақыя хәм кубылыслардың мәнисин билиуге жәрдем береді.

Адам тәжирийбе хәм ақыл аркалы хақыйкый билимлерди жалған билимлерден ажыратып көрсетеди. Беруний айырым илимлерде тәжирийбе, эксперименттин әхмийетин жоқары көтерип қоймастан, оны өз изертлеулеринде кең қолланды. Тәжирийбелі илимлерде эксперимент техникасының өзін жетилистриуе үлкен үлес қосты.

Берунийдин тәбийий-илимий көзқараслары анализи соны көрсетеди, оның илимий мийнетлеринде тәбият үстинен әпиуайы бақлаулар үлкен әхмийетке ийе болып

қалмастан, эксперименталлық изертлеулер, соның илимлерде қолланылған эксперимент изертлеулер ишинде минералогия, фармакология хэм басқа да үлкен әхйетке ийе.

Әдебиетлар

1. Абу Райхон Беруний. Минералогия. 1963.
2. Материалы по прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Ташкент: 1992.
3. Расулов Э., Игошин В., Абдуллаева Г. Основы философии. Учебное пособие. –Ташкент: «Iqtisod-Moliya», 2012.
4. Философия. Учебник под ред. В.Д. Губина, Т. Ю. Сидориной. –Москва: 2009.
5. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхан Беруни. -Ташкент: 1972.

РЕЗЮМЕ

Билишнинг ахамияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Мақолада Абу Оайхон Берунийнинг фалсафий қарашларида билиш назариясининг асосий йўналишлари акс этган. Улуғ мутафаккир ва олим ўз асарларида билиш усуллари ва йўллари, илмий метод масалаларига алоҳида диққат қилади.

РЕЗЮМЕ

Изучение вопросов значения, законов и особенностей формирования и развития познания занимает важное место в истории философии. В статье рассматриваются философские взгляды Абу Райхана Беруни по основным положениям теории познания. Великий мыслитель и учёный в своих трудах уделял большое внимание вопросам методов и способов познания и научным методам.

SUMMARY

The study of issues of importance, laws and peculiarities of formation and development of cognition has taken an important place in the history of philosophy. The article deals with the philosophical views of Abu Rayhan Beruni on the main points of cognition theory. The great thinker and scientist paid much attention in his works to the issues of cognition methods and ways and scientific methods.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИНИ ЎҚИТИШ АСОСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА ҚИЗИҚИШЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ТАЛАБЛАРИ

Б.Хақимжонов - тадқиқотчи

Гулистон давлат университети

Таянч сўзлар: миллий қадриятлар, тарихий мерос, технологик харита, педагогик жараён, блиц саволлар, педагогик дастурий восита, кўргазмалилик методи.

Ключевые слова: национальные ценности, историческое наследие, технологическая карта, педагогический процесс, блиц-вопросы, педагогические программные средства, метод демонстрации.

Key words: national values, historical heritage, routing, pedagogical process, blitz questions, pedagogical software, demonstration method.

Кун сайин илдамлаб бораётган Ўзбекистонда маънан соғлом, баркамол авлодга даврга мос равишда таълим бериш, уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва миллий қадриятларга қизиқишларини ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Ўзбекистон халқи улкан моддий ва маънавий меросга эга. Ушбу тарихий меросдан таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш, ўқувчиларнинг миллий қадриятлар, ажодлар анъаналарига содиқлик ва уларга муносиб бўлиш ҳиссини шакллантириш педагоглар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Марказий Осиёда IX–XI асрлар яшаб ижод қилган Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий, Ат-Термизий, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Али ибн Сино, аз-Замахшарий, Кайковус каби буюк алломаларнинг асарлари маънавий қадриятларимиз асосини ташкил этиб, уларнинг ижодлари ва асарлари Марказий Осиё халқлари шухратини дунёга танитди десак муболаға бўлмайди. Шунингдек, комусий олимлар, буюк ажодларимиз, XIX аср ва XX аср мутафаккирлари ва педагогларининг таълим-тарбия хусусида айтган назарий фикрлари, педагогик назариялари ҳозирги кунда ҳам ўз ахамиятини йўқотгани йўқ [1:10].

Ажодларимизнинг тарбиявий аҳамиятга эга бўлган улкан маънавий мероси, даврлар оша баркамол авлодни ватанпарварлик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, мардлик, каби умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда муносиб ўрин эгаллаб келмоқда.

Тарихга назар ташласак, қадимги даврдан то ҳозирги кунга қадар педагог-ўқитувчилар баркамол шахсни тарбиялаш, маърифат, маънавият ва маданиятни ёшларга ўргатишнинг мақбул йўллари ва самарали усуллари тадқиқ қилганлар. Инсоннинг маънавий қомилликка эришиши тарбия орқали амалга оширилган. Жамият ривожланган сари баркамол шахсларни тарбиялаш эҳтиёжи ортиб боради. Мустақиллик йилларида таълим-тарбия соҳасида,

миллий одоб-ахлоқ, миллий урф-одатлар, миллий қадриятларни ривожлантириш соҳасида туб бурилишлар содир бўлгани ҳаммамизга маълум. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз нутқларида: “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим ўстувор йўналишларидан биридир. Янги таҳдидлар, жумладан, “оммавий маданият” хавфи ва боқимандалик кайфияти пайдо бўлаётган, одоб-ахлоқ, қадриятларнинг йўқолиш хавфи юзага келаётган ҳозирги глобаллашув шароитида бу ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда” деб таъкидлайди [2].

Тарих фанини ўқитишда ижодий методлар билан қуролланмаган ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларга тўғри билим бераолмайди. Ўқитувчининг фанга ижодий ёндашуви ва ўқувчиларда мавзуга оид тасаввурларни ҳосил қилдириш қобилияти бўлмаса, дарснинг самараси ҳам бўлмайди. Ўқувчилар томонидан билимларни ўзлаштириш, ўқитувчининг тушунтиришини фаол қабул қилиш ва пухта ўйлаш эвазига амалга оширилади. Билимларни узатиш воситаси сифатида ўқитувчи нутқи муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда ўқитувчи фаолиятида раҳбарлик қилиш, мавзу ва режани эълон қилиш, ўқувчилар фаолиятини бошқаришдан иборат бўлади. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш, уларнинг миллий қадриятларга қизиқишларини шакллантириш мақсадида дарс жараёнига педагогик дастурий воситаларни қўллаб ўтказиладиган Ўзбекистон тарихи (7-синф) фанидан “Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви ва ҳарбий тизим” (33-параграф) мавзусидаги бир соатлик дарснинг технологик харитасини (1-расм) ҳамда дарс давомида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги педагогик жараён моделини (2-расм) методик жиҳатдан таҳлил қиламиз.